

Faiq Ələkbərli
*AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru*

(əvvəli ötən sayımızda)

Beləliklə, Rusiya, İngiltərə, ABŞ tərəfindən silahlandırılan aysorlar və ermənilər 1916-1917-ci illərdə Osmanlı ilə aparılan müharibəyə daha yaxından cəlb olunaraq (20, s.283-285) Şərqi Anadoluda və Cənubi Azərbaycanda on minlərlə Türk-müsəlman əhalinin soyqırımında birbaşa iştirak etmişlər. Belə ki, 1917-ci ilin yazında əvvəlcə rus əsgərləri Urmiyanın bazarını yandırdılar, daha sonra aysorlar və ermənilərdən ibarət quldur dəstələri şəhəri talan etməyə başladılar. T.Məlikzadə yazır: "Aysorlar və erməni qaçaq dəstələri şəhərlərə və kəndlərə tökülüş ruslara arxalanaraq çox qarşılıqlar törətdilər. Əgər o vaxta qədər onlar yalnız caamatın malını soymaqla kifayətlənirdilərsə də, o vaxtdan sonra qayıdıb caamatı qırmağa da başladılar" (18, s.87)

1917-ci il oktyabrında Rusiyada bolşevik inqilabı baş verdikdən sonra, aysorlarla ermənilərin Urmiya və Salmasdakı cinayətkar əməlləri daha da şiddətlənmişdir. Çünki rus ordusunun bu bölgəni tərk etməsi ilə İngiltərə, Fransa və ABŞ Osmanlıya qarşı xristian ordusu yaratmaq qərarını vermişdir ki (21, s.48, 49; 22, s.54), onun əsasını da aysorlarla ermənilər təşkil etmişdir: "3 noyabr 1917-ci il Marşimon fikir mübadiləsi etmək üçün general Semyonovla birlikdə Salmasdan Urmiyaya getdi. O zaman Urmiya və Salmas aysorlarına komandanlıq qraf Kuzminə həvalə edilmişdi. Bundan başqa 1918-ci ilin yanvarında kapita Qrasi ermənilərin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Urmiyaya gəldi və o, burada toplantı təşkil etdi" (18, s.96). Urmiyadakı rus konsulu Nikitin də xatirələrində yazır ki, aysorlarla ermənilərdən ibarət xristian qoşununun yaradılmış və onların başına əvvəlcə rus generalı Potavzev, daha sonra generalı Qaşfild gətirilmişdi. Nikitinin məlumatına görə, Cənubi Azərbaycanda yaradılan xristian qoşununa İrəvan və Naxçıvandan gələn 6 min nəfər erməni də qoşulmuşdur. Məlikzadə yazır: "Beləliklə, aysor ordusu və ya Azərbaycan aysorları, ermənilər, Osmanlı cilolarından (aysorlarından) təşkil olunmuş xristian ordusu Azərbaycanın və bölgənin siyasi-hərbi səhnəsinə daxil oldu. Azərbaycanın qərbi, Osmanlı sərhədi, Urmiyadan Araz çayına qədər bütünlüklə rus, ingilis, fransız birləşmiş xristian qoşununun rəsmi şəkildə işğalı-

na məruz qaldı. Ciloların Urmiya və Salmasda camaatı qırmaq üçün əl-qolları açıldı. Əlbəttə ki, bu əzab-əziyyətlərin bir neçə əsas məqsədi var idi: Birincisi, bölgəni Azərbaycan türklərindən boşaltmaq və Haydat (Böyük Ermənistan) nəzəriyyəsinə əsaslanan bir xristian dövləti yaratmaq. İkincisi, ümumi rəyi Avropadan gədən müharibədən yayındıraraq Osmanlı dövlətinə qarşı yönəltmək" (18, s.99).

Gördüyümüz kimi, 1917-1918-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda xüsusilə, Urmiya və Salmasda baş verən Türk-müsəl-

qoruyaraq azadlıq, ədalətlik və yenilikçilik simvolu olmalı, Tehrandə hakimiyyəti ələ almış irançı "məşrutəçilər" in eləcə də, onların havadarları olan rus və ingilispərəstlərin ikiüzlü əməllərinə "dur" deməlidir. Xiyabani "Azərbaycan" adlı məqaləsində yazırdı: «Bu gün Tehranın gözü Azərbaycanın parçalanmış vücuduna dikilmişdir. Dodaqlardan eşidilən kəlimələrdə, qələmlərin yazdığı sözlərdə təqdir səsləri və təhsin nəvaları eşidilməkdədir. Lakin, ey qeyrətli Azərbaycan, ey Vətən məftunlarının istiqamətli övladları, ey

mənzillərə hücum etdilər. Belə bir sürətlə və vəhşicəsinə hücumu gəzləməyən müsəlmanlar gözlənilmədən yaxalandılar. Aysorlar evə hücum etdikdən sonra ev sahiblərini öldürür, evin əşyalarını qarət edir, sonra yandırdılar. **Bu zaman müsəlmanların bir qrupu öldürülmüş, yalnız silahı olan bir neçə nəfər özünü, malını və namusunu qorumaq qərarına gəlmişdilər və qarşılıqlı olaraq güllə atırdılar. Müsəlmanlar xəbərsiz və qəfil yaxalanmışdılar, ona görə də can və mallarını qurtarmaq üçün vahid cəbhədə birləşə bilmədi-**

yanın türk-müsəlman əhalisini tamamilə məhv etmək idi. Bu anlamda Urmiyanın müsəlman əhalisindən ibarət sülh heyətinin rus və amerika konsullarıyla apardığı danışıqlar bir nəticə vermirdi və qəsdən uzadılırdı. Ona görə də, Urmiyada xristian ordusunun türk-müsəlman əhaliyə qarşı başladığı soyqırım fevralın 24-də də davam etmişdir. Yalnız fevralın 25-də Urmiyanın türk-müsəlman əhalisinin təslim olub "xristian ordusu" nun şərtlərini qəbul etməsindən sonra qırğınlar nisbətən azaldı. Ancaq buna qədər Urmiyada ən azı 10

“Erməni məsələsi”

Yaxud, Azərbaycanda ermənilərin Türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımının səbəbləri

“Beləliklə, aysor ordusu və ya Azərbaycan aysorları, ermənilər, Osmanlı cilolarından (aysorlarından) təşkil olunmuş xristian ordusu Azərbaycanın və bölgənin siyasi-hərbi səhnəsinə daxil oldu. Azərbaycanın qərbi, Osmanlı sərhədi, Urmiyadan Araz çayına qədər bütünlüklə rus, ingilis, fransız birləşmiş xristian qoşununun rəsmi şəkildə işğalına məruz qaldı. Ciloların Urmiya və Salmasda camaatı qırmaq üçün əl-qolları açıldı. Əlbəttə ki, bu əzab-əziyyətlərin bir neçə əsas məqsədi var idi: Birincisi, bölgəni Azərbaycan türklərindən boşaltmaq və Haydat (Böyük Ermənistan) nəzəriyyəsinə əsaslanan bir xristian dövləti yaratmaq. İkincisi, ümumi rəyi Avropadan gədən müharibədən yayındıraraq Osmanlı dövlətinə qarşı yönəltmək”

man qırğını Böyük Britaniya, Fransa və ABŞ tərəfindən aysorlarla ermənilərdən ibarət yaradılmış qondarma "xristian qoşunu" ya da qondarma "Aysor-erməni dövləti" nin əliylə əvvəlcədən planlaşdırılmış və həyata keçirilmişdir (21, s.85-92). **Har halda, "Antanta" və onlara məxsus xristian missioner təşkilatları tərəfindən qondarma bir xristian "dövləti" yaradılmağa cəhd göstərilirdi ki, bu qondarma "dövlətin" liderləri Marşimon, Petros İllu və başqaları da qarşılıqlarına əsas məqsəd kimi bir tərəfdən Osmanlı ilə müharibəni davam etdirmək, digər tərəfdən Türk-müsəlman əhalisinin, xüsusilə də Azərbaycan türklərinin soyqırımını reallaşdırmağı qoymuşdur. Biz, bütün bunları həm "Xristian silahlı qüvvələrinin məramnaməsi və nizamnaməsi" ndə, həm də qondarma "dövlətin" başçılarından görürük (18, s.101-106).**

Qeyd edək ki, bu dövrdə Osmanlı hərbi qüvvələrindən sonra Cənubi Azərbaycanda türk-müsəlman əhalini müdafi edəcək yeganə qüvvə Azərbaycan Demokratik Fırqəsi idi. 1917-1918-ci illərdə «Təcəddüd» («Yeniləşmə») qəzetində azadlıq, bərabərlik və yeniləşmə ideyalarını təbliğ edən ADF-nin rəhbəri Şeyx Məhəmməd Xiyabani (1879/80-1920) hesab edirdi ki, Azərbaycan öz simasını

azadlığın qorxu bilməyən qəhrəmanı, ey təriflərə möhtacı olmayan Azərbaycan!.. Ey Azərbaycan! Bütün bu təqdir və təqdislər sənə verdiyin şəhidlərin qanı bahasıdır» (23, s.571; 24). Ancaq həmin dövrdə nə Xiyabani, nə də onun başçılıq etdiyi ADF "irançılar" la onların havadarlarının, yəni ingilislərin, rusların "xristian ordusu" nun Azərbaycanda başlaqtdıqları qırğınların qarşısını almaq gücündə deyildilər.

Beləliklə, "Antanta" nın himayəsiylə yaradılmış xristian "dövlət" inin aysorlarla ermənilərdən ibarət "xristian ordusu" 1918-ci il fevralın sonuna yaxın Urmiyada geniş miqyaslı soyqırım həyata keçirməyə başladılar (21, s.104). Məlikzadə yazır: "22 fevral 1918-ci il cümə günü axşamı Urmiya əhalisinin 3 günlük qırğını başlandı. Petrosun əmri ilə Əsgərxan məhəlləsinin aysorları müsəlmanlar yaşayan qonşu

lər" (18, s.117). **Məlikzadə yazır: "O gün şəhərin görkəmi təəssüf doğuran və qorxunc idi. Bir yandan aysorların əlində olan topların uğultusu və tufəngin arası kəsilməyən səsi, başqa bir yanda isə şəhərin üzərində müsəlmanların yanan evlərinin işığı və tüstüsü görünür, şəhər daxilinə və küçələrə pənəh aparan yaralıların, qadınların, uşaqların naləsi və feryadı eşidilirdi. Rus və fransız əsgərlərinin bir qrupu da onların (aysorlarla ermənilərdən ibarət xristian ordusunun) geyimini geyərək qətl-qarətdə iştirak edirdilər" (18, s.118).**

1918-ci il fevralın 23-də Urmiyada Türk-müsəlman əhaliyə qarşı qırğınları davam etdirən "xristian ordusu" nun bu vəhşiliyi qarşısında sağ qalan urmiyalılar sülh axtarışında idilər. Çünki rus, ingilis və amerikalılardan aldıkları göstəriş əsasında hərəkət edən "xristian ordusu" nun əsas məqsədi Urmi-

yanın türk-müsəlman əhali aysorlarla ermənilərdən ibarət "xristian ordusu" tərəfindən soyqırıma məruz qalmışdır (18, s.129)

Urmiyanın Türk-müsəlman əhalisi "xristian ordusu" nun şərtlərini qəbul edib, şəhəri onlara təslim etdikdən sonra qırğınlar nisbətən azalsa da, ancaq soyqırımın davamı təhlükəsi qalmaqda idi. Çünki müsəlmanlar xristian ordusunun şərtlərinə görə silahlarını təhvil versələr də, onlar yenidən soyqırıma başlamaq üçün bəhanə axtarırdılar. Belə bir bəhanə Marşimonun öldürülməsi oldu ki, 1918-ci ilin martın 18-dən etibarən "xristian ordusu" yenidən Urmiyada kütləvi qırğınlar törətdilər (21, s.120). Aysorlarla ermənilərin birləşmiş hərbi qüvvələri yalnız martın 18-də Urmiyada 10 min-

den çox türk-müsəlman əhalisini öldürdü (18, s.162). Bu qırğınların əsas başçısı da Marşimonun öldürülməsindən onun yerinə keçirən Petros İllu idi.

"Xristian ordusu" Urmiyadan sonra ən böyük qırğınlarından birini Azərbaycanın Salmas şəhərində həyata keçirdilər. Belə ki, 1918-ci il aprelin başlarında Salmasda "Xristian ordusu" fəallaşaraq, Salmasın türk-müsəlman əhalisinə qarşı qırğına başladılar (21, 13-134). Bu faciədən canlarını qurtarmaq üçün Salmas əhalisinin bir qismi şəhəri tərk edib başqa yerlərə gedərək onların çoxu yolda soyuq hava nəticəsində həlak oldular: "Onların çoxu, xüsusilə qadınlar və uşaqlar dözməyib həyatla vidalaşdılar. Yerdə qalanların bir dəstəsi peşiman olub şəhərə geri qayıtmış, bir dəstəsi isə çox böyük əzab-əziyyətlə özlərini Xoya çatdırmışlar" (18, s.177).

(ardı gələn sayımızda)